

Molnár Zoltán¹

A nők szerepe a háborús háttérben Magyarországon, 1914–1918

The Role of Women During the War in the Home Front of Hungary, 1914–1918

Absztrakt

Tanulmányomban a nők szerepének, társadalmi helyzetének, áldozatvállalásának alakulását mutatom be Magyarországon az I. világháború időszakában. Feltárom, hogyan illeszkedtek be a hadigazdaság rendszerébe dolgozó nőként, milyen szerepet játszottak a háttérben társadalmában, hogyan küzdöttek meg a háború okozta nehézségekkel, és hogyan változott meg társadalmi megítélésük.

Kulcsszavak: nők, háttér, I. világháború

Abstract

In my study I show you the role of women, their social situation, and their sacrifice in the period of the First World War. I reveal how the big war brought them social recognition, I inspect how they fit into the system of war economy as working women, what role they played in the society of the home front, and how they fought that the hardships of the war be judged differently by society.

Keywords: women, hinterland, World War I.

¹ Nemzeti Közszerzői Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola, doktorandusz – University of Public Service, Doctoral School of Military Sciences, PhD student, e-mail: molnarzoltan910211@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0357-8265>

1. Bevezetés

A kortársak által csak Nagy Háborúként ismert I. világháború volt az első modern gépi háború, amelyben a szembenálló államok milliós létszámú hadseregeket mozgósítottak és küldtek a több földrészen kialakult frontokra. (A Monarchia 1914–1918 között összesen mintegy 9 millió katonát mobilizált a győzelem elérésének reményében, Magyarország területéről összesen 3,4 millió ember vonult be katonai szolgálatra.²) A világgégés a 20. század őskatasztrófájának tekinthető, hiszen alapvetően változtatta meg mindenhol a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyokat. Nem volt ez máshogyan a háttérországban sem, ahol a háborús gazdaság működésének és a társadalmi változásoknak a következményeit mindenki megtapasztalta. Azok egyik jelentős szegmense volt a nők szerepének, társadalmi helyzetének alapvető megváltozása Magyarországon, amelynek bemutatására tanulmányomban vállalkozom.

2. A háborús hadigazdálkodás kiépülése

A világháború kezdeti időszakában a folyamatos behívások eredményeként jelentősen csökkent a termelés. Sorban zárták be az üzemeket, a munkanélküliség fokozódott, ami a hadigazdálkodásra való átállásnak köszönhetően szűnt meg 1915-ben. A hadigazdálkodás ugyanakkor azt is jelentette, hogy félbemaradtak az építkezések, véget értek a közmunkaprogramok, s mindez csak tovább rontotta a háttérország helyzetét.³ A már 1912 óta a gazdaságot sújtó válságot súlyosbították a háború kezdeti időszakában tapasztalható anomáliák. Fokozta a nehézségeket a tőzsde bezárása, illetve az is, hogy az adósságok tekintetében moratóriumot rendeltek el. A hadi vállalatok és egyes iparágak kivételével a többi szférában nőtt az állástalanok száma. A háttérországban a mozgósítás óriási munkaerőhiányt okozott. Számottevő mértékben lett volna szükség szakképzett alkalmazottakra az élelmiszeriparban, a kereskedelemben. Hiányszakmának számított a varrónő, a szabó, a gépész és hiány mutatkozott az egyéb fizikai szakmunkásokból is.⁴ A gazdasági nehézségeket súlyosbította az antant tengeri blokádja, hiszen a központi hatalmakat elvágták a külső nyersanyagforrásoktól. Az államoknak gondoskodni kellett a megfelelő mennyiségű élelmiszer, lőszer és hadianyag frontokra való szállításáról, valamint a háttérország ellátásáról is. A hadigazdaság a nemzetgazdaságok háborús érdekeinek megfelelően történő megszervezését jelentette, az országok kormányai radikálisan beavatkoztak a gazdasági életbe, korlátozták a piaci viszonyokat. Az egyre növekvő pénzhiányt hadikölcsönök, kisebb mértékben új adók bevezetésével és egyre több bankjegy forgalomba hozatalával kívánták orvosolni. A hadigazdaság megszervezésében a Monarchia vezetése a német mintát vette alapul. A német hadigazdaság kiépítése, amelyet hadiszocializmusnak neveztek, a nagyiparos Walther Rathenau nevéhez fűződik. A Monarchia két felében jelentős különbségek

² Balla Tibor: *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Scolar, 2019. 110.

³ Lux Judit: *A magyarországi szakszervezetek történetéből*. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 2008. 35.

⁴ Ignác Károly: A szervezkedés mint „csodatevő hatalom”? Munkásképviselet az első világháború idején. In Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Budapest, Napvilág, 2017. 165–167.

voltak a hadigazdaság irányítását illetően: míg az osztrák birodalomrészben a hadvezetés, addig Magyarországon a kormány felügyelte azt.⁵

Az I. Balkán-háború idején fogadták el az 1912. évi LXIII. törvénycikket „A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről”, amelynek 7. §-a alapján a kormány kezdeményezhette az árak maximalizálását. Az 1912. évi LXVIII. törvénycikk tovább bővítette a kabinet jogkörét: annak alapján a hadsereg ellátására személyi és dologi szolgáltatásokat követelhetett meg az állam. Az igénybe vehető dologi szolgáltatásokba szinte minden beletartozhatott, a vállalatoktól az ingatlanokig, a gépjárműveken át egészen a postagalambokig. Mindazokat a férfiakat, akiket munkaképesnek nyilvánítottak, a hadiüzemekben munkára kötelezhették és katonai felügyelet alá vehették. A törvény feljogosította a kormányzatot a rendeleti úton való kormányzásra, a sajtócenzúra, a gyülekezési jog és az egyesületek működésének korlátozására, a sztrájkjogok felfüggesztésére. Az állam a hadiszolgáltatás biztosítására szükség szerint a karhatalmat is igénybe vehette.⁶ Az 1914. évi L. törvénycikk értelmében a létfontosságú élelmiszerek beszolgáltatását elrendelhatték, valamint a megbízhatatlannak tartott személyeket internálni lehetett. Elkobozhatták a lakosság „fölső” élelmiszerkészleteit. A törvény meghatározta azt is, hogy a malomvállalatok a lisztet csak keverten forgalmazhatták, előírták annak minőségét is. A munkások hiánya miatt személyi szolgáltatásra kötelezhették a 18-50 éves korú, munkára alkalmas személyeket. A férfiakat nem alkalmazhatták a szomszédos járásnál messzebb, a nőket pedig csak a lakóhelyükön vagy a szomszédos falvak területén. A törvény arról is határozott, hogy a fiatalabbakat előbb kell alkalmazni az idősebb korúaknál. Nőket pedig csak akkor lehetett foglalkoztatni, ha el tudták látni becsületesen családfenntartói feladatukat. A törvény megsértőit két hónapos börtönbüntetéssel és 600 koronáig terjedő pénzbírsággal sújthatták.⁷ A hadigazdálkodásnak rendelték alá természetesen az ipari termelést is. Már 1914-ben több mint 200 üzem és annak alkalmazottjai kerültek katonai irányítás alá. Számuk egyre emelkedett, a háború végére 900 üzem és mintegy 450 ezer munkás állt katonai irányítás alatt. Sztrájkokat, bérharcokat nem folytathattak, mivel katonai szolgálatban állóknak tekintették őket. A gazdaságot nagy részben az állami tulajdonban lévő, katonai irányítás alatt álló részvénytársaságok irányították. Ezeknek a száma is egyre növekedett, hiszen 1918-ban már 26 bizottság és 39 központ irányította a hadiszállításokat, a termények és nyersanyagok begyűjtését, elosztását. Miközben az iparban csökkent a munkaerő, a hadigazdaság elszívó ereje érvényesült, a hadianyagot gyártó vállalatok egyre több munkást foglalkoztattak és egyre nagyobb nyereséget termeltek. Leginkább a vas- és fémiparban, valamint a gépgyártás területén volt ez tetten érhető. A munkásság mintegy harmada dolgozott a háború előtt a nehézipari szektorban, ez az arány azonban a háború alatt elérte az 50%-ot. A hadi megrendelések legnagyobb részét a budapesti nagyüzemek kapták. A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületéhez csatlakozott gyárak 110 ezer dolgozójából 80 ezer a fővárosban

⁵ Völgyesi Zoltán: *Harcértől a hátszágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. Budapest, L'Harmattan, 2016. 71–75.

⁶ 1912. évi LXVIII. törvénycikk. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91200030.TV&targetdate=&printTitle=1912.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (A letöltés dátuma: 2020. 01. 21.)

⁷ 1914. évi L. törvénycikk. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-evtorney?docid=91400050.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37> (A letöltés dátuma: 2020. 01. 03.)

és annak környékén dolgozott. A legalább 1000 embert foglalkoztató üzemek közül kiemelkedik a csepeli Weiss Manfréd Lőszer Acél- és Féműve Rt., amely a Magyar Királyság vezető hadiüzemévé vált. A háború előtt 3000 munkás dolgozott a gyárban, számuk 1918-ra elérte a 30 ezer főt. Jelentős gyárnak számított a Ganz és a MÁV Gépgyára, amely 1914-ben 10 ezer főt foglalkoztatott, 1917-re ez a szám több mint 12 ezer főre emelkedett.⁸ A munka elvégzésére alkalmaztak hadifoglyokat, nőket, gyerekeket, diákokat idénymunka jelleggel, sőt hadirokkantakat és internáltakat is. A magyar ipar az Osztrák-Magyar Monarchia hadiszállításaiból 28-31%-ban részesedett a világháború alatt, az évente 1,4-2 milliárd korona bevételt jelentett.⁹

Az 1912. évi XXX. törvény alapján a pénzügyminisztérium kimutatásokat kért a korábban még békeidőben bevonulási kötelezettség alól felmentett állami vállalatok dolgozóiról, hadi érdekekre tekintettel kérte a feltétlenül nélkülözhetetlennek tartott emberek megjelölését. Felmentést rendszerint azonban csak azok kaphattak, akik még nem kezdték meg szolgálati idejüket. Tisza István magyar miniszterelnök külön kérése volt, hogy csak alapos indokkal lehet ezeket a felmentéseket elfogadni. Az idő előrehaladtával azonban egyre több panasz fogalmazódott meg a felmentések igazságtalanságával kapcsolatban. 1917 áprilisában ezért a honvédelmi miniszter elrendelte azok felülvizsgálatát. A hadivállalatoknak volt még egy jelentős előnye. A frontra vezényelt munkások pótlására a katonasághoz fordulhattak, hogy az úgynevezett munkásgyűjtő keretből kapjanak dolgozókat. Utóbbiba azok a személyek tartoztak, akik munkaszolgálatra alkalmasak, fronton való feladatok ellátására viszont kevésbé.¹⁰ Az 1912. évi LXVIII. törvénycikk 4. §-a alapján az 50 év alatti munkaképes férfiakat üzemi munkára lehetett kényszeríteni és katonai felügyelet alá vonni. A honvédelmi miniszter a törvény 18. paragrafusa értelmében a hadi szempontból kiemelt fontosságú üzemek tulajdonosait a termelés folytatására kötelezhette, és át is vehette tőlük annak irányítását. Ezekkel az intézkedésekkel az állam megakadályozta, hogy ezeknek a gyáraknak a munkásai elhagyják az üzemeket. Legelőször Weiss Manfréd gyárait vonták hadi irányítás alá. Az egyre jobban fokozódó munkaerőhiány következtében bővíteni kellett a törvények jogkörét. Ezért az 1914. évi L. és az 1915. évi XIII. törvények szerint bevezették az általános személyi szolgálatra szóló kötelezettséget, térítés ellenében közérdekből. Ez azt jelentette, hogy bárkit, nemre, korra való tekintet nélkül behívhattak. A törvények által kötelezett, de hadiszolgálati törvény hatálya alá nem eső nem katonakorú férfiakkal és nőekkel szemben a polgári hatóságok járhattak el. A behívható katonák korhatárát 1916 tavaszán 50-ről 55 évre, a férfiak munkára való kötelezettségének határát 55 évre emelték, így rájuk már a hadiszolgálati törvény alapján katonai büntetőbíráskodás is várhatott. Ausztriával ellentétben azonban a Magyar Királyság területén a katonai büntetés lehetőségét a nőkre nem terjesztették ki. Kivételt jelentett ez alól két csepeli gyár, ahol 1917-ben megakadályozták a nők kilépését, mert a hadianyag-utánpótlást veszélyeztette az óriási méretű munkaerőhiány. A bányákban elsősorban népfelkelő munkásosztagok dolgoztak. A nők elsősorban betanított munkákat végeztek. 1918-ban általános rendelkezést kellett hozni arról, hogy a 32 évesnél idősebb szakmunkásokat a frontról vissza kell szállítani

⁸ Völgyesi i. m. (5. lj.) 80–82.

⁹ Balla i. m. (2. lj.) 107.

¹⁰ Völgyesi i. m. (5. lj.) 82–86.

a hátszágba. Több munkaadó is visszaélt azzal, hogy a munkásokat gyárakhoz kötötték és katonai irányítás alá vonták. A dolgozók nem léphettek fel bérkövetelésekkel, nem sztrájkolhattak. A szakszervezetek német mintára felszólaltak a munkásság védelmében. Panaszbizottságok felállítását szorgalmazták a konfliktusok kezelésére, amelyet a kormányzat elfogadott. Az 1916. január 17-én kiadott rendelet szerint 7 fős bizottságokat hoztak létre, a Honvédelmi és a Kereskedelmi Minisztérium 1-1, a szakszervezetek, a munkaadók, a katonai parancsnokságok 2-2 fővel képviseltették magukat. A bizottság legfőbb feladata volt a munkaadók és a munkavállalók, valamint a katonai hatóságok közötti közvetítés. A bizottság elnöke a Honvédelmi Minisztérium delegáltja volt, általában egy tábornoki rangban lévő katonatiszt. A munkabér megállapításánál fontos szempont volt az élelem és közszükségleti cikkek árainak emelkedése, azt nem lehetett a munkásokat hátrányosan érintő módon változtatni, vagyis csökkenteni, és a túlórákat is ki kellett fizetni. A panaszbizottságoknak eleinte csak véleményező és közvetítő szerepköre volt, a későbbi sztrájkok következményeként azonban hatáskörük bővült.¹¹

3. A nők foglalkoztatása a hadigazdaságban

Az 1910-es magyar népszámlálási adatok alapján országos viszonylatban a női népesség 24,1%, míg Budapesten 38,5%-a már a háború előtt is keresőnek számított.¹² A közvélemény nagy része azonban mindezt nem tekintette normális állapotnak. Mondván a nőknek otthon, a család mellett a helye. Nem rendelkeztek politikai jogokkal, életük minden fontos kérdésében helyettük döntöttek. A 19. század második felében azonban feltűnt az új nőtípus, a „modern nő”, amely egyenlőségre vágyott a férfiakkal.¹³ Apponyi Albert a Képviselőház 1914. november 30-ai ülésén a nők közmunkába való bevonásáról szóló vitában amellelt érvelt, hogy a nők semmivel sem tehetnek nagyobb szolgálatot a hazának, mint hogy a családi élet folytonosságát biztosítják. Véleménye szerint mindaz, ami ettől a nőt elvonná, árthat a hadiképességnek. A háború utáni állapotokat jósolta meg a 1917. február 19-ei vitában Palugyay Móric, aki szerint a férfiak majd arra kényszerítik a nőket, hogy a nehezen megszerzett egzisztenciájukat feladják és visszatérjenek tűzhelyeikhez.¹⁴ A nők nélkül azonban sem a háborús gazdaság, sem szűkebb közegük nem működött volna. A hátszág mindennapjaira alapvetően nyomta rá a bélyegét a nők tömeges munkába állása. Mindez kihatott a nők társadalmi helyzetére, a férfi-nő kapcsolatra és átformálta magukat a nőket is. A különböző társadalmi helyzetű, családi állapotú nők nem alkottak homogén csoportot, a társadalmi és a kulturális különbségek ellenére a hasonló tapasztalatok és élethelyzetek mégis összekötötték őket. Három jelentős csoportot különíthetünk el: a munkásnők, a mezőgazdasági dolgozók és a középosztálybeli nők csoportját. A nők választójogáról

¹¹ Uo. 100–117.

¹² Nagy Beáta: A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom, írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör, 1994. 159.

¹³ Gáspár Gabriella: A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig. In Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2007. 65–80.

¹⁴ Zalai Katalin: A nők baljós térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Budapest, Napvilág, 2017. 229–262. 229.

vitáztak a Képviselőház 1918. július 12-i ülésén, ahol Albrich Herman úgy vélte, hogy a nők fele már a keresőosztályhoz tartozik. Azonban éppen a háborús évekről nincsen pontos, összefoglaló adat.¹⁵ Az 1910-es népszámlálás szerint Magyarországon (Horvátország és Szlavónia nélkül) az összes kereső népesség (7,8 millió fő) 60%-a a mezőgazdaságból élt, amely munkát adott 922 ezer nőnek is. 1,3 millió fő számított ipari keresőnek, amely 17%-nak felelt meg. A szorosán vett 600 ezer ipari munkásból a nők száma 94 ezer volt. A gyáripárban 315 ezren dolgoztak, amelyből 67 ezren voltak nők.¹⁶ A Sztérényi–Ladányi-féle ipartörténet adatai szerint Magyarországon (Horvátországgal és Szlavóniával együtt) a gyáripárban dolgozó nők száma több mint 115 ezer fő volt a világháború idején, közülük több mint 108 ezer volt munkás. A háborús években a gyáripari női alkalmazottak létszámának emelkedése meghaladta a 12 ezret, ebből a munkásnőké 9234 fővel emelkedett. Zömük elsősorban a háború számára termelő iparágakban, főleg a vas- és fémipárban koncentráldott.¹⁷ A gyári női tisztviselők száma megduplázódott, 3671-ről 6942 főre nőtt. Az egyre szegényedő középosztálybeli és kispolgári nők teljes létbizonytalanságba kerültek, ezért kénytelenek voltak munkát vállalni. Laky Dezső 1928-ban megjelent tanulmánya szerint a női tisztviselők 67,7%-a a háborús években vagy közvetlenül utána került a hivatalokba. Hasonló volt a helyzet a magántisztviselők esetében is, körükben a nők száma 1910–1920 között 125%-kal nőtt.¹⁸ A háború alatt jelentősen növekedett a szakszervezetek női tagjainak száma is. 1913-ban még csak 6542 nő volt szervezett, 1917-re azonban több mint 48 ezren. A szakszervezeti tagság mintegy negyede nőkből állt, a háború előtti 8,5%-hoz képest. Mindez arra utal, hogy körülményeik javulását elsősorban ezektől a szervezetektől várták. A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár női taglétszáma 1914. december 31-én meghaladta a 46 ezret, míg 1917 utolsó napján már a 80 ezret is.¹⁹ A nők nagyarányú foglalkoztatottsága 1915 decemberétől indult meg, és a legnagyobb mértékben a háború utolsó két és fél évében teljeseedett ki. A közös hadügyminisztérium elismerően szólt a nők alkalmazásáról, és szorgalmazták számuk folyamatos növelését a hadigazdaságban. 1915. december 14-én felszólították az ipari üzemeket, hogy a férfiakat lehetőség szerint igyekezzenek minél előbb bevonultatni és őket női munkásokkal pótolni, akiket nemcsak kisegítő, napszámos munkákra alkalmazzanak, hanem olyanokra is, amelyeket addig a szakképzett férfimunkások végeztek. A magyar honvédelmi miniszter az 1916. január 24-ei kormányülésen amellett foglalt állást, hogy a női munkások se változtathassanak munkahelyet, mivel az veszélyezteti a hadiüzemek folyamatos működését. A magyar kormány azonban nem fogadta el az érvelést, mivel az érvényben lévő jogszabályok is lehetővé tették azt szükség esetén. Minderre 1917 végén csak a csepeli lőszer- és fegyvergyárban került sor. 1917 elejére a hadsereg számára termelőüzemekben, az ipari, kereskedelmi, szállítási vállalatoknál dolgozó több mint 644 ezer munkás közül 145 369 fő volt nő. A háború során a gyáripárba került több mint 9200 nő többsége mezőgazdasági vagy

¹⁵ Uo. 231.

¹⁶ Ignác i. m. (4. lj.) 160–161.

¹⁷ Sztérényi József – Ladányi Jenő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, Franklin Társulat, 1933. 212–214.

¹⁸ Laky Dezső: A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 67. (1928), 1. 11–12. 12.

¹⁹ Zalai i. m. (14. lj.) 233.

ipari háttérű családból származott. Sokan korábban napszámosként vagy cselédként dolgoztak. A szakmunkákat a képzetlen nőknek nagyon hamar el kellett sajátítaniuk. Külsőségekben is alkalmazkodniuk kellett a megváltozott körülményekhez. A munkaadók például kötelezővé tették a nadrág viselését, a balesetveszélyesebb szoknya helyett. Hiába tanultak azonban bele az új munkákba is, a bérük messze 50-60, sőt esetenként 75%-kal maradt el a férfiak fizetésétől. A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztárban biztosított 72 ezer nőmunkás több mint 83%-a 1916 decemberében mindössze 2-4 koronát keresett naponta. Ez a pénz, az egyre növekvő infláció miatt, még az alapvető élelmiszerek megvásárlására sem volt elegendő. A munkásnőket a bérek leverése miatt is alkalmazták a munkáltatók, ezzel kiváltva a férfiak ellenszenvét a nők iránt. A férfiak attól tartottak, hogy a nők kiszorítják őket a munkahelyekről, és sok esetben ez így is történt. 1916 elején felerősödött a nőellenes hangulat, miután az üzemek végrehajtották a közös hadügyminiszter rendeletét. A nők megtanulták a legnehezebb munkákat is, miközben a korábban felmentett férfiakat egyre nagyobb számban küldték a frontra a veszteségek pótlására. A nők átlagos munkaideje 10-11 óra volt, de éjszakai munkára is kötelezhették őket, annak ellenére, hogy 1912. január 1-jétől Magyarországon is érvényben volt a nők éjszakai munkavégzésének tilalma. A háború idején azonban a munkáltatók túlórákat vezettek be, s mindezt plusz kereseti lehetőségként tüntették fel a nők számára. Az iparfelügyelőséget utasították, hogy akkor se tegyenek feljelentést, ha az üzemek nem tartják be a munkaidő korlátozására vonatkozó jogszabályokat. A vasárnapi munkaszünetre vonatkozó jogszabályt is hatályon kívül helyezték. A munkásnők a napi 10-12 óra munka mellett tisztességgel végezték az otthoni háztartási teendőiket is. Nem csoda, hogy sokan idő előtt elhunytak. A Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár jelentése szerint a nők átlagos élettartama valamivel több, mint 28 év volt, szemben a férfiak 42 évével. A háborús időszakban jelentősen megnőtt a munkát vállaló anyák száma. A gyermekek ellátását jobb esetben a nagyszülők végezték. Ebben az időszakban a munkásnők csak kis része engedhette meg magának, hogy saját háztartása legyen. Sokan felszámolták azt, miután férjük bevonult, jó néhányan a hozzátartozóikhoz költöztek. Lakást kevesen tudtak bérelni, a körülmények pedig borzasztóak voltak. A bérlő egy ágyban aludt a családjával, a többi helyet pedig ágybérlet gyanánt kiadták.²⁰ A nők az utcaseprők, postások, tűzoltók és kalauzok között is nagyszámban tűntek fel. A közös hadügyminiszter rendeletben engedélyezte a katonai irodák számára, hogy nőket – főként hadiövezteket és árvákat – alkalmazzanak megfelelő napidíj mellett.

A háború alatt tulajdonképpen a legnehezebb helyzetben azok a falusi gazdaszonyok voltak, akik férfierő híján maguk vagy gyermekeikkel együtt kényszerültek a mezőgazdasági munkák elvégzésére.²¹ A nagybirtokosok a hadiszolgáltatási kötelezettségre hivatkozva szinte ingyen napszámban dolgoztatták őket. A legfőbb kényszerítő eszköz a hadiségély rendszere volt, amelynek megítélése a községi előjáróságok

²⁰ Zalai i. m. (14. l.) 234–242.

²¹ Bődök Gergely: „A munka frontján.” A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború háterszágában. In Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2018. 409–419. 413–415.

feladata volt. A birtokosok egy része azt állította, hogy a túl sok segély miatt a nők nincsenek más kereseti forrásra rászorulva.²²

4. A „fehérgalléros nők” térnyerése a háború során

Az úgynevezett fehérgalléros nők, mint a tanítónők, értelmiségi pályán dolgozó diplomás nők, irodai kisasszonyok bér- és munkaviszonyai nem sokban különböztek a munkásnőkéktől. Azonban minden nyomorúságuk ellenére ők középosztálybélinek gondolták magukat, amit igyekeztek külsőségekben, például a ruházkozás vagy a viselkedés terén megmutatni. Magukat művelt, öntudatos, dolgozó nőként definiálták.

Az 1910-es években jelentek meg nagyszámban az oktatásban és a közegészségügyben. A háború folyamán egyre több női hivatalnok került a hadigazdaságba és a közhivatalokba. A nagyszámú női munkaerőre nem csupán a férfiak behívása, hanem a háborús gazdaság működtetéséhez, majd lebontásához szükséges apparátus jelentős megnövelése miatt is szükség volt. A női hivatalnokok társadalmi bázisát a szegényedő középosztály, a köztisztviselők és a kispolgári családok női tagjai jelentették, akik a háborús létbizonytalanság miatt kényszerültek munkába állni. A munkavállalók között feltűnt több „modern nő” is, akik saját elhatározásukból független egzisztenciájukat szerették volna megteremteni. Akik elleneztek a női hivatalnokok alkalmazását, főként a szakmai ismeretek hiányára hivatkoztak. A 19. század végétől a nők számára szervezett 9–10 hónapos tanfolyamok színvonala nem felelt meg a kor követelményeinek. A szakszervezetek és a nőtisztviselők egyesületei külön hangsúlyt fektettek a nők felvilágosítására. Felhívást intéztek a sajtóban, hogy megfelelő képzés híján senki ne jelentkezzen tisztviselőnek. Komoly minőségi előrelépést jelentett viszont a három évfolyamos női felső kereskedelmi iskolák elterjedése. A megfelelő munkakört így is nehéz volt azonban megtalálni, mivel tömegével, naponta 20–30 irodai állást hirdettek a nők számára az újságok hasábjain. A nők azonban sok esetben ki voltak téve a főnökök visszaéléseinek, akik általában a csinosabb nőket alkalmazták. A visszaélések elkerülése végett ajánlották fel a munkaközvetítést a szakegyesületek és a szaklapok. A Nőtisztviselők Országos Egyesülete, illetve a Szaktanácschoz tartozó szakszervezetek tájékoztak a vállalati körülményekről, és ismerték a nők képességeit is. Így azok könnyebben juthattak megfelelő álláshoz. Az Állami Tisztviselők Országos Egyesületének elnöke, gróf Batthyány Tivadar többször felszólalt a nők és a férfiak gazdasági és politikai egyenjogúságáért. A köztisztviselők háborús segélyezéséről szóló vitában például amellet érvelt, hogy akinek megvan a megfelelő szaktudása, és ugyanazt a munkakört tölti be, ugyanannyi bért kapjon, tekintet nélkül a nemére. A közhivatalokban azonban nem csupán a nemi diszkrimináció okozott nehézséget. Nem volt lehetőség például a fogalmazói állások női hivatalnokokkal való betöltésére, mivel az ehhez szükséges jogi egyetemi tanulmányokat csak a kultuszminiszter 1918. december 7-én kiadott rendelete tette lehetővé. Így csak a fogalmazó szak alatti szinten, a négy középiskolai osztályt elvégző, rapidíjas vagy kezelői státuszba sorolt nők (például titkárnők, gépírónők) előtt nyílt meg a munkába állás lehetősége.

²² Zalai i. m. (14. l.) 243–244.

Mindez azonban komoly előmeneteli és fizetési hátrányt is jelentett. A családi pótlék például a tisztviselőknél 400 korona, még az alsóbb fizetési osztályoknál csak 240 korona. A háborús segély a tisztviselőknél 600 korona, míg a többi rétegnél 450 korona volt. Az úgynevezett számtisztai állásokhoz azonban elegendő volt a középiskolai érettségi vagy a felső kereskedelmi iskolai érettségi és az államszámvitel-tani tanfolyam elvégzése is. 1917 júliusában Vázsonyi Vilmos igazságügyi miniszter kinevezte Fodor Erzsébet számvevőségi napidíjast számtisztá, aki így az igazságügyi minisztérium státuszában az első női számtiszt volt. A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Budapesten akciót indított, hogy a megüresedő számvevőségi állásokra a nők is pályázhassanak.

A tanítónői pálya már a háború előtt is igen népszerű, és a szegényebb családok hölgytagjai számára is elérhető volt. Az elemi iskolákban, az 1913–1914-es tanévben a tanítónők aránya 32,4%, az 1917–1918-as tanévben már 48,28% volt. A fővárosból 400 tanítót küldtek a frontra, akiket ugyanannyi tanítónővel pótoltak. Fizetésük azonban csak a tanítási időszakra járt és mindössze napi 4 korona volt. A túlterhelt, létbizonytalanságban élő tanítónőkre rengeteg plusz adminisztrációs feladatot is róttak. A főváros 1915 májusában rájuk bízta a lisztutalványok ellenőrzését, vagy 1916-ban az erdélyi menekültek fogadását. Ők osztották az ingyeni ebédet, az ő felügyeletükkel kötötték a meleg ruházatot a népkisiskolák leányai a katonáknak.

1895-től nyílt meg a nők számára az egyetemeken bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti kara. Azonban a diploma megszerzését követően is nehézkes volt számukra az elhelyezkedés, mivel a férfiak egy része úgy vélte, hogy veszélyeztetik megélhetésüket. A háború végére Magyarországon példának okáért több mint 1500 orvosnő dolgozott. Nagyon sokan teljesítettek szolgálatot a sebesült katonákat ápoló kórházakban. Az első magyar orvosnő, Hugonnai Vilma, 1914-ben hatvanhét évesen végezte el dr. Dollinger Gyula kéthetes hadisebészeti tanfolyamát.²³

5. A nők mint a háborús hátország hősei

A háború elhúzódásával a magyar kormányzat a nőktől a háborús célok melletti kiállást és a kitartást követelte meg, amelyet a propaganda eszközeivel is népszerűsítettek. A tipikus nőideál az elkötelezett honleány volt, aki nemcsak részt vesz a társadalmi gyűjtéseken, hanem személyes példamutatásával is erősíti a nemzeti összefogást. Lehetőség szerint kiveszi részét a hadikölcsön jegyzéséből, sebesülteket ápol a kórházakban és erőn felül adakozik. Emellett ruházati igényeit visszafogja, megelégszik az osztrák–magyar árucikkkel, a konyhában pedig takarékoskodik.

Az arisztokrácia hölgytagjai tömegesen kezdtek el jótékonykodni, vagy vonultak be valamely kórház önkéntes ápolónői közé. Itt hamar szembesültek a háború igazi arcával. A mindennapos szenvedésekkel, a halállal közvetlen módon való találkozás alapvetően változtatta meg sokak nézetét, és e tapasztalatok hatására ábrándultak ki a világháborúból. A Monarchia már 1914 őszén a háború végéig sem pótolható veszteségeket szenvedett. Rendkívül nehéz helyzetbe kerültek azok a családok, amelyek elveszítették a fronton a hozzátartozójukat. A jótékonyági akciók célpontjává tehát

²³ Zalai i. m. (14. lj.) 250–262.

a hadiözvegyek és a hadiárvak megsegítése vált. Emellett kiemelt figyelmet fordítottak a fronton harcolók szükségleteinek ellátására. Gyűjtöttek ruhát, tartós élelmiszert, cigarettát és könyveket is. A szinte mindennapossá vált karitatív akciók célja a katonaság szükségleteinek enyhítése mellett sokszor a nyomorgó hozzátartozók segítése volt. Megfelelő súlyt egy-egy arisztokrata hölgy vezetése kölcsönözött e mozgalmak számára. Különösen hangsúlyos volt a Vöröskereszt és Augustza főhercegnő, József Ágost tábornok feleségének karitatív mozgalma, az 1914 augusztusában megalakult Augustza-Gyorssegély-alap. Az adománygyűjtéseken túl például kórházvonalat is működtetett. A háborús segélymozgalmak sokszor egymással is együttműködtek, gyűjtéseikről, felhívásaikról rendszeresen beszámoltak a lapok.²⁴ A Hadsegélyező Hivatalt a közös Hadügyminisztérium hozta létre, de külön szervezete alakult a két birodalomrészben. A Hivatal több osztályra tagolódott és a magyar Képviselőház első emeletén működött. Munkájába engedett bepillantást *A világháború képes krónikája* című folyóirat cikke: „Munkája, melyet végez, nem oly hangos és nem oly izgalmas, mint a politika, de lélek, őszinte érzés talán több van benne [...]”²⁵ 1914. október közepéig mintegy 18 ezer csomagot adtak át személyesen, postán 8800 csomag, vasúton és hajón pedig 400 láda érkezett be. „Valóságos hegyei tornyosulnak itt a csomagoknak, amelyeknek elhelyezésén 250 úrinő buzgólkodik 19 népfölkelő katona segítségével [...]”²⁶

A Magyarországi Nőegyesület Szövetsége Tanácsának döntéséről számolt be a *Pesti Hírlap* a háború kitörésekor. A tanítók számára a Vöröskereszt segédápolói tanfolyamot szervezett a fővárosban, kérték a nők abban való részvételét. A képzett és kellő szabadidővel rendelkező nőket felszólították a lakóhelyükön adminisztratív vagy egyéb munka vállalására, a hadseregnél történő segédkezésre, illetve a kórházakban ápolási feladatok ellátására. Az egyesület tagszervezeteit munkaközvetítők felállítására ösztönözte. Magyar Nők Országos Segélyalapja néven gyűjtést rendeztek a szegények számára. A tehetősebb családokat arra kérték, hogy legalább délben biztosítsanak ebédet a behívott katonák gyermekeinek. A nőegyesület felhívta tagjai figyelmét arra, hogy ebédjegyek osztásával támogassák a népkonyhák megnyitása után a kereset nélkül maradt rászorulókat, a dolgozó anyák gyermekeit napközibe vonják össze, a tehetősebb lánygyermekeket ösztönözzék a szegény gyermekekkel való foglalkozásra, továbbá gyűjtsenek fehérneműt, ruhákat a Vöröskereszt számára.²⁷ Az Augustza-alap első háborús karácsonyi akciójáról számolt be a *Pesti Hírlap*. A karácsonyt úgy próbálták meg együtt tölteni a fronton lévő szeretteikkel az itthon maradtok, hogy ajándékot küldtek nekik. A felvetés Lánczy Leóntól az Augustza-alap igazgatósági ülésén hangzott el. A kitétel az volt, hogy egyforma és praktikus ajándékok kerüljenek a katonák kezébe, ami az Augustza-csomag nevet viselte. Az ajándék időben való megérkezéséről pedig a Hadsegélyező Hivatal gondoskodott. A helyőrségek székhelyén működő jótékony hölgybizottságok végezték az adományok gyűjtését. Tartalmukat tekintve az I. összeállítású doboz cigarettát, használati tárgyakat és édességet tartalmazott, a II. összeállítású, nagyobb dobozban édesség, alkohol, használati tárgyak és húsféleségek is voltak. A külön összeállítású doboz

²⁴ Bődök i. m. (21. lj.) 409–413. Az Augustza-alapról ld. bővebben: Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea: Az Augustza- Gyorssegély-alap tevékenységéről. *Hadtörténeti Múzeum Értesítője* (2011), 12. 17–27.

²⁵ A Hadsegélyező Hivatal. *A világháború képes krónikája*, 1. (1914), 10. 315.

²⁶ Uo. 319.

²⁷ A magyar nők akciója. *Pesti Hírlap*, 36. (1914), 181. 7.

kifejezetten a dunai monitorok legénysége számára készült, amely főképp cigarettából és alkoholból állt. Egy doboz 3 koronába került.²⁸ Szász-Schwarz Gusztáv egyetemi tanár a *Háború és a nők* című írásában a nőket háborús hősöknek nevezte. Kiemelte, hogy a háború bajai ellen a férfi tud védekezni, fegyvert ragad, a nő ezzel szemben nem vehet részt a csatában, csak retteghet. A nőket a háború szenvedő hőseinek nevezte, különösen az anyákat, akik a háború rettenetes véráldozatát a leginkább megfizették. Bemutatta, hogy a férfiak munkáját mindenhol a nők vették át, és példásan teljesítettek. Kiemelten fontosnak nevezte a nők jótékonyági munkáját, mellyel a háborús szenvedést enyhítették.²⁹

6. Összegzés

Az I. világháború során Magyarországon a nők szerepe, munkája, áldozatvállalása egyértelműen felértékelődött. A munkásnők gyakorlatilag kiszolgáltatva dolgoztak alacsony bérért és éltek zsúfolt kislakásokban, noha a hadiüzemekben dolgozók bére emelkedett leginkább. A nők munkavállalását sokszor a férfiak akadályozták, akik egyrészt féltették munkájukat, hiszen a nőknek igazságtalanul alacsonyabb összeget kellett fizetni, másrészt tudták, hogy ha elveszítik az állásukat, könnyen a frontra kerülhetnek. A férfiak jogosan attól tartottak, hogy a nőknek nem lesz idejük a családjukra. A gyengébbik nemet erősen sújtotta a vasárnapi munkaszünet felfüggesztése, amely napot korábban a családjuknak szentelték. A háború alatt jelentősen nőtt az oktatásban, kiváltképp a felsőoktatásban részt vevő nők száma. Példát mutatva elsajátították az addig férfiak által végzett munkákat, gyakorlatilag az élet szinte minden területén. A jótékonykodás terén kiemelkedően teljesítettek az arisztokrácia hölgytagjai, akik elképesztően széleskörű akciókkal segítettek a rászorulókat. Az önkéntesek és ápolónők, akik sokszor megalázó bérekért látták el a sebesülteket, betegeket, odaadón, éjt nappallá téve azon dolgoztak, hogy ezen emberek ellátása biztosítva legyen.

A nők helytálltak a gyárakban, a vidéki gazdaságokban, ápolónőkként, a hivatalokban és a jótékonyág terén is. Bebizonyították, hogy tömeges alkalmazásuk nem volt hiba, és hogy ők is ugyanolyan hasznos tagjai a társadalomnak, mint a férfiak. Ahogyan a többi hadviselő országban, a nők gazdasági térfoglalása Magyarországon is átmenetinek bizonyult. A férfiak visszatérése a frontról, a vesztes háború következtében beszűkült munkaerőpiac azzal a következménnyel járt, hogy a nők foglalkoztatásában radikális visszaesés következett be.

Felhasznált irodalom

A Hadsegélyező Hivatal. *A világháború képes krónikája*, 1. (1914), 10. 315.
A magyar nők akciója. *Pesti Hírlap*, 36. (1914), 181. 7.

²⁸ Mi van a karácsonyi dobozban. *Pesti Hírlap*. 36. (1914), 293. 9.

²⁹ Szász-Schwarz Gusztáv: *A háború és a nők. Hadi Beszédék*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1915/9. 6–12.

- Balla Tibor: *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Scolar, 2019.
- Bödök Gergely: „A munka frontján.” A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátországában. In Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2018. 409–419.
- Gáspár Gabriella: A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig. In Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2007.
- Ignácz Károly: A szervezkedés mint „csodatevő hatalom”? Munkásképviselet az első világháború idején. In Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Budapest, Napvilág, 2017. 160–167.
- Lux Judit: *A magyarországi szakszervezetek történetéből*. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 2008.
- Laky Dezső: A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 67. (1928), 1. 11–12.
- Mi van a karácsonyi dobozban. *Pesti Hírlap*. 36. (1914), 293.
- Nagy Beáta: A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom, írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör, 1994.
- Szászy-Schwarz Gusztáv: *A háború és a nők. Hadi Beszédek*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1915/9.
- Szterényi József – Ladányi Jenő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, Franklin Társulat, 1933.
- Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea: Az Augusztá- Gyorssegély-alap tevékenységéről. *Hadtörténeti Múzeum Értesítője* (2011), 12. 17–27.
- Völgyesi Zoltán: *Harctértől a hátországig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. Budapest, L'Harmattan, 2016.
- Zalai Katalin: A nők baljós térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején. In Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Budapest, Napvilág, 2017. 229–262.

Jogi források

1912. évi LXVIII. törvénycikk. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91200030.TV&targetdate=&printTitle=1912.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (A letöltés dátuma: 2020. 01. 21.)
1914. évi L. törvénycikk. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-evtorny?docid=91400050.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37> (A letöltés dátuma: 2020. 01. 03.)